

Πρόλογος

«Στα ταξίδια σε μακρινούς τόπους
ένωση σημαίνει αλληλοβοήθεια».¹

Πιότρ Κροπότκιν

Το παρόν βιβλίο αποτελεί αναθεωρημένη, διευρυμένη και εμπλουτισμένη με νέες πηγές εκδοχή των τελευταίων κεφαλαίων της διδακτορικής μου διατριβής, που υποστηρίχτηκε το 2019, με θέμα τις οθωμανικές προσλήψεις της Ελληνικής Επανάστασης και του ελληνικού εθνικισμού.² Η περαιτέρω επεξεργασία πρωτογενών οθωμανικών πηγών και η βιβλιογραφική ενημέρωση στο διάστημα που ακολούθησε την υποστήριξη της διατριβής με οδήγησαν στην απόφαση να διευρύνω τα πορίσματά μου με τη συγγραφή του παρόντος τόμου. Η διαδικασία της επεξεργασίας του νέου κειμένου μοιάζει με «την επέκταση ενός σπιτιού που απαιτεί μεγάλο αριθμό ανακατασκευών».³

1. Πιότρ Κροπότκιν, *Το κράτος και ο ιστορικός του ρόλος*, μτφρ.: Σίσσυ Παπαδάκη, Αθήνα, Το Ποντίκι, 2010, σ. 26.

2. Λεωνίδας Μοίρας, *Οι προσλήψεις του ελληνικού εθνικισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι αντιδράσεις των Οθωμανών απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και στον ελληνικό αλυτρωτισμό (1821-1870)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Κομοτηνή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2019.

3. Δανείστηκα την παρομοίωση από τον Peter Burke, *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*, μτφρ.: Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νήσος, 2002, σ. 11.

Εκτός λοιπόν από τα λίγα αποσπάσματα της διατριβής που έχουν ενσωματωθεί αυτούσια στο κείμενο, η καινούργια δομή συμπεριλαμβάνει νέες πληροφορίες και συμπεράσματα.

Το ανά χείρας βιβλίο στοχεύει να παρουσιάσει πώς ο σουλτάνος, η γραφειοκρατική ελίτ της Υψηλής Πύλης και η οθωμανική διανομή αντιλήφθηκαν τον ελληνικό αλυτρωτισμό, ο οποίος συμπυκνώνεται στον όρο «Μεγάλη Ιδέα», καθώς και τις προσπάθειες σε στρατιωτικό, πολιτικό, ιδεολογικό και διπλωματικό επίπεδο για να αποσοβηθούν οι κλυδωνισμοί και οι συνέπειες που μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη του πολιτικού οικοδομήματος της πολυεθνικής αυτοκρατορίας.

Το περιεχόμενο του παρόντος τόμου δεν αναλώνεται στη στείρα αφήγηση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα και έπειτα, ούτε σκοπεύει να αναδείξει «τα ιστορικά δικαιώματα της Ελλάδας στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής», αναπαράγοντας αναχρονιστικά στερεότυπα και εθνοκεντρικές αφηγήσεις. Αντίθετα, στόχος του είναι η ανασκευή των παραδοσιακών προσεγγίσεων της ελληνικής και της τουρκικής ιστοριογραφίας απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό και η μελέτη αυτού του φαινομένου μέσα από τη «συνομιλία» ελληνικών και οθωμανικών πηγών, προκειμένου να καλυφθεί το βιβλιογραφικό κενό σχετικά με το πώς οι Οθωμανοί αξιολόγησαν την αλυτρωτική ρητορική και την πολιτική των Ελλήνων.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Οι οθωμανικές προσλήψεις απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό δεν έχουν αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο ειδικής μονογραφίας. Κατά τη διάρκεια της βιβλιογραφικής έρευνάς μου εντόπισα ικανό αριθμό από μελέτες οι οποίες εστιάζουν σε συγκεκριμένα γεγονότα και κρίσεις που οδήγησαν στην επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Όλα τα επεισόδια και οι κρίσεις προκλήθηκαν από τα αλυτρωτικά οράματα των Ελλήνων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, οδήγησαν τις δύο χώρες στα πρόθυρα του πολέμου. Οι μελέτες που πραγματεύονται τα σχετικά ζητήματα είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές αναφορικά με τις αντιδράσεις της αυτοκρατορίας στις «προκλήσεις» του ελληνικού αλυτρωτισμού. Ωστόσο καμία από αυτές δεν μελετά το φαινόμενο σε αρκετό βάθος χρόνου και η αφήγηση επικεντρώνεται σε επεισόδια που διαδραματίστηκαν σε μικρό χρονικό διάστημα. Αυτή η προσέγγιση περιορίζει την ικανότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τις οθωμανικές θεωρήσεις του ελληνικού αλυτρωτισμού και τους τρόπους με τους οποίους αυτός επηρέασε την πολιτική σκέψη και τις εξελίξεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και έπειτα.

Συγκεκριμένα, ο Bülent Akyay σε άρθρο του μελέτησε τις οθωμανικές αντιδράσεις έπειτα από την αποκάλυψη της συνωμοσίας της Φιλορθόδοξης Εταιρείας (1839).⁴ Ο συγγραφέας βασίζει την έρευνά του σε αρχειακό υλικό που εμπεριέχει την αλληλογραφία των οθωμανικών αρχών, έπειτα από τις πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη της εταιρείας και του στόχου της να επεκτείνει τα όρια του ελληνικού βασιλείου σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το άρθρο ωστόσο εξετάζει συγκεκριμένο «επεισόδιο» έντασης μεταξύ των δύο γειτονικών κρατών και δεν επεκτείνεται στην ανάλυση του ευρύτερου πλαισίου των πρώιμων ελληνοοθωμανικών σχέσεων.

Η δραστηριότητα του ελληνορθόδοξου Κωνσταντίνου Μουσούρου, του πρώτου οθωμανού πρεσβευτή στην Αθήνα (1840-1848), οι αναφορές του οποίου αποτελούν σημαντική πηγή

4. Bülent Akyay, «Yunanistan'da Filortodoks Komplonun Ortaya Çıkışı (1839) ve Osmanlı İmparatorluğu» [Η αποκάλυψη της φιλορθόδοξης συνωμοσίας στην Ελλάδα (1839) και η Οθωμανική Αυτοκρατορία], *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi* 26.2 (2011), σ. 335-360.

στην προσπάθεια ανίχνευσης των οθωμανικών θεωρήσεων απέναντι στον ελληνικό εθνικισμό, έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον ορισμένων τούρκων ακαδημαϊκών. Στην προσωπικότητα και στη δράση του Κωνσταντίνου Μουσούρου είναι αφιερωμένα τα άρθρα των Sinan Kunalalp⁵ και Hayrettin Pinar,⁶ καθώς επίσης και η μεταπτυχιακή εργασία του Mehmet Faik Yavuz.⁷ Οι παραπάνω μελέτες εστιάζουν στα χρόνια της πρεσβευτικής θητείας του Μουσούρου στην ελληνική πρωτεύουσα και βασίζονται σε πλούσιο αρχειακό υλικό. Και σε αυτή την περίπτωση ωστόσο οι πληροφορίες που παρέχονται αναφορικά με τις αντιδράσεις της Πύλης απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό καλύπτουν μικρή χρονική περίοδο και είναι αποσπασματικές.

Πολύτιμες πληροφορίες για το ζήτημα που πραγματεύεται ο παρών τόμος παρέχει ο Reşat Kaynar στο πολυσέλιδο έργο του που είναι αφιερωμένο στον πολιτικό βίο και στις δραστηριότητες του Μουσταφά Ρεσίτ Πασά.⁸ Ο Kaynar δημοσιεύει αρκετά έγγραφα σχετικά με τις σκέψεις και τις αντιδράσεις του οθωμανού αξιωματούχου απέναντι στις αλυτρωτικές φιλοδοξίες του ελληνικού κράτους. Η εργασία αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί ως πρωτογενές υλικό, επειδή περιορίζεται στη μεταγραφή και στην παράθεση των εγγράφων, χωρίς επιπλέον σχολιασμό ή ανάλυση.

Η αδημοσίευτη διατριβή της Dilek Özkan⁹ ερευνά τη διευ-

5. Sinan Kunalalp, «Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musuros Paşa 1807-1891» [Ο Κωστάκης Μουσούρος Πασάς, ένας οθωμανός διπλωμάτης, 1807-1891], *Belleten* 34 (1930), σ. 421-435.

6. Hayrettin Pinar, «Musurus'un Atina Sefareti ve Osmanlı-Yunan Diplomatik Krizi» [Η θητεία του Μουσούρου ως πρεσβευτή στην Αθήνα και η ελληνο-οθωμανική διπλωματική κρίση], *Belleten* 275 (2012), σ. 207-238.

7. Mehmet Faik Yavuz, *19yy'da Gayrimüslim bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus'un (Paşa) 1850 Yılına Kadar Diplomatik Faaliyetleri* [Ο Κωστάκης Μουσούρος Πασάς, ένας μη μουσουλμάνος οθωμανός διπλωμάτης, και οι διπλωματικές του δραστηριότητες έως το 1850], αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Σακάρια, Sakarya Üniversitesi, 2004.

8. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* [Ο Μουσταφά Ρεσίτ Πασάς και το Τανζιμάτ], Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 42010.

9. Dilek Özkan, *Ottoman Perceptions and Considerations on the First*

θέτηση του ζητήματος της χάραξης των συνόρων μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1832) και τη μετατροπή περιοχών που βρίσκονταν στην ενδοχώρα της αυτοκρατορικής επικράτειας στα Βαλκάνια σε μεθοριακή ζώνη. Επίσης, μελετά τις πρώιμες διπλωματικές και πολιτικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, από τη σύσταση του ελληνικού κράτους έως την περίοδο των εξεγέρσεων στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία το 1854 και αναλύει τις μεταρρυθμίσεις που επιχείρησε η οθωμανική κυβέρνηση στην περιοχή ως το 1867. Η διατριβή είναι μια πολύτιμη συμβολή στην ιστορική έρευνα, βασισμένη σε πλούσιο αρχειακό υλικό, και επικεντρώνεται στις εξελίξεις που διαδραματίστηκαν στην περιοχή της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Τις εξεγέρσεις του 1854 στην ίδια γεωγραφική ζώνη και τις συναφείς οθωμανικές αντιδράσεις εξετάζει σε άρθρο της η Emine Gümüşsoy.¹⁰ Η μελέτη δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του οθωμανικού κράτους για την πάταξη της εξέγερσης, χωρίς ωστόσο να αναλύει τα αίτια και το ιδεολογικό πλαίσιο των γεγονότων.

Η Κρητική Επανάσταση των ετών 1866-1869 αποτέλεσε επίσης ζήτημα που προσέλκυσε το ενδιαφέρον των τούρκων ακαδημαϊκών και ερευνητών. Από όσες έρευνες αναφέρονται στις οθωμανικές αντιδράσεις και βασίζονται στη χρήση πρωτογενών πηγών ξεχωρίζουν αυτές των Hayrettin Pınar,¹¹ Zekeriya

Ottoman and Greek Borderlands in Thessaly (1832-1865), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2016.

10. Emine Gümüşsoy, «1854 Yanya-Tırhala Olayları ve Osmanlı Devleti» [Τα γεγονότα του 1854 στα Ιωάννινα και στα Τρίκαλα και το οθωμανικό κράτος], *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2009), σ. 97-112.

11. Hayrettin Pınar, «Diploması ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Ali Paşa» [Η διπλωματία μαζί με την πολιτική: Η Κρητική Επανάσταση και ο Αλί Πασάς], *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (2008), σ. 1-22· του ίδιου, «Osmanlı-Yunan Krizi ve 1869 Paris Konferansı» [Η ελληνοοθωμανική κρίση και το Συνέδριο των Παρισίων το 1869], *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (2016), σ. 133-172.

Türkmen¹² και Erkan Tural.¹³ Τα άρθρα αυτά προσεγγίζουν την Κρητική Επανάσταση από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας και αναλύουν τις προσπάθειές της να αποκαταστήσει την τάξη στο νησί. Ιδιαίτερα διαφωτιστική για την κατανόηση του ιδεολογικού πλαισίου των συγκρούσεων στην Κρήτη, όπως αυτό αποτυπώνεται μέσα από τα δημοσιεύματα του ελληνικού και οθωμανικού Τύπου της εποχής, είναι η διατριβή του Μιχαήλ Κούβαρου.¹⁴

Η Nazan Çiçek στο βιβλίο της *The Young Ottomans. Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century* αφιερώνει ένα κεφάλαιο στις αντιδράσεις της αντιπολιτευτικής ομάδας των Νέων Οθωμανών απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα.¹⁵ Τις προσεγγίσεις του Ναμίκ Κεμάλ απέναντι στο ζωτικής σημασίας, για την επιβίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ζήτημα αναλύει και ο Musa Gümüs σε δύο σχετικά άρθρα.¹⁶

12. Zekeriya Türkmen, «Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanı Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler» [Οι προσπάθειες απόσχισης της Κρήτης από την οθωμανική διοίκηση: Οι εξελίξεις στην εποχή μετά την ελληνική εξέγερση], *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 12 (2015), σ. 209-244.

13. Erkan Tural, «Bir Akdeniz Adasının Serencamı ve 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi» [Η περιπέτεια ενός νησιού της Μεσογείου και ο Οργανικός Νόμος του 1868 για το Βιλαέτι της Κρήτης], *Çağdaş Yerel Yönetimler* 14.3 (2005), σ. 67-98.

14. Michail Kouvaros, *The Cretan Conflict 1866-1869: Competing and complementary ideologies through the prism of the Greek and Ottoman press*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Βασιλεία, Universität Basel, 2017.

15. Nazan Çiçek, *The Young Ottomans. Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*, Λονδίνο, Tauris, 2010, σ. 71-107.

16. Musa Gümüs, «Namık Kemal'de Şark Meselesinin Gündemi: 1866-1869 Girit İsyanı» [Η ατζέντα του Ναμίκ Κεμάλ σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα: Η Κρητική Εξέγερση από το 1866 έως το 1869], *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 43, (2016), σ. 243-258· του ίδιου, «Namık Kemal'e Göre "Şark Meselesi" ve Osmanlı Devletini Çöküşe Götüren Sorunlar» [Το Ανατολικό Ζήτημα σύμφωνα με τον Ναμίκ Κεμάλ και τα ζητήματα που οδήγησαν στην κατάρρευση του οθωμανικού κράτους], *International Journal of History* 2 (2010), σ. 145-163.

Η συνεισφορά των παραπάνω μελετών στην προσπάθεια σκιαγράφησης των ιδεολογικών ζυμώσεων της εποχής και της αντιπαράθεσης των Οθωμανών με τη Μεγάλη Ιδέα είναι αναμφισβήτητη. Με βάση συνεπώς αυτές τις μελέτες θα επιχειρήσω να προσεγγίσω διεξοδικότερα τις οθωμανικές προσλήψεις της επεκτατικής πολιτικής του ελληνικού βασιλείου σε ευρύτερο χρονικό πλαίσιο.

Μεθοδολογία και πηγές

Ως χρονική αφετηρία της μελέτης επέλεξα το 1839, το έτος της διακήρυξης του Υψηλού Διατάγματος του Γκιουλχανέ, το οποίο θεωρείται αφετηρία του αποκαλούμενου Τανζιμάτ (1839-1876), της περιόδου δηλαδή κατά τη διάρκεια της οποίας οι αξιωματούχοι της Πύλης επιχειρήσαν τη ριζική αναδιάρθρωση των αυτοκρατορικών δομών. Η μελέτη παρακολουθεί τις οθωμανικές θεωρήσεις και αντιδράσεις ενάντια στον ελληνικό αλυτρωτισμό έως το 1869. Η επιλογή της υπό εξέταση χρονικής περιόδου, όσον αφορά στο απώτατο όριό της, υπαγορεύτηκε από πρακτικούς λόγους: Το 1870 με σουλτανικό φερμάνι ιδρύθηκε η Βουλγαρική Εξαρχία και αναγνωρίστηκε θεσμικά ένα νέο «μιλλέτι», το βουλγαρικό. Αυτή η πράξη αναγνώρισης σήμαινε ότι άλλαζε πλέον η εθνολογική σύνθεση της ορθόδοξης θρησκευτικής κοινότητας της αυτοκρατορίας, εξέλιξη με σημαντικό αντίκτυπο για τα μέλη του μιλλετίου των Ρωμιών. Η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας επέσπευσε τη διαδικασία εξάπλωσης του βουλγαρικού εθνικισμού και, παρόλο που σε πρώτη φάση δεν προκάλεσε ρήξη με την οθωμανική νομιμότητα, η εκκλησιαστική χειραφέτηση των Βούλγαρων από την εξουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη αποτέλεσε ουσιαστικά τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του Μακεδονικού Ζητήματος.

Επιπροσθέτως τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στα επόμενα χρόνια, όπως η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος των ετών

1875-1878, η οποία έλαβε τέλος με την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου (1878), η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1881), οι επανειλημμένες εξεγέρσεις των ελληνορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου στην Κρήτη, ο Ελληνοθωμανικός Πόλεμος του 1897 και η όξυνση των εθνικών ανταγωνισμών στη Μακεδονία, ανανοηματοδότησαν το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας και τις μεθόδους υλοποίησής της από την Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, η ανάδυση νέων ιδεολογικών ρευμάτων στους κόλπους της αυτοκρατορίας και ο συνεχιζόμενος μετασχηματισμός των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών της δομών προκάλεσαν ποικίλες εξελίξεις στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους. Οι εξελίξεις αυτές δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν συστηματικά στο πλαίσιο μίας και μόνο μελέτης. Η εξαντλητική μελέτη πρωτογενών πηγών για τη χρονική περίοδο που εκτείνεται ως τις αρχές του 20ού αιώνα θα καθιστούσε το εγχείρημά μου μαξιμαλιστικό και θα με υποχρέωνε να περιοριστώ σε μια αδρομερή σκιαγράφιση ορισμένων παραμέτρων του ζητήματος.

Υπό αυτές τις συνθήκες συνεπώς αποφάσισα να προχωρήσω στην ερμηνεία των οθωμανικών αντιλήψεων απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό παρακολουθώντας τα μείζονα επεισόδια στις σχέσεις των δύο γειτονικών χωρών και τις εξελίξεις που αυτά πυροδότησαν. Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια των ετών 1839-1844. Σε αυτό σχολιάζεται το περιεχόμενο του Υψηλού Διατάγματος του Γκιουλχανέ και οι αντιδράσεις των Ελλήνων απέναντι στη διακήρυξή του, σε μια περίοδο όπου η οθωμανική εξουσία επιχειρούσε να επαναχαράξει τις σχέσεις της με τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της. Στη συνέχεια καταγράφονται οι οθωμανικές θεωρήσεις απέναντι στις πρώιμες απόπειρες του ελληνικού βασιλείου να διευρύνει την εδαφική του επικράτεια εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται η απήχηση και η επίδραση που άσκησαν στην οθωμανική ελίτ γεγονότα όπως η αποκάλυψη

των επαναστατικών σχεδίων της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, η άρνηση της Ελλάδας να επικυρώσει την ελληνοθωμανική Συνθήκη Εμπορίου (1840), οι εξεγέρσεις στην Κρήτη, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία (1841) και οι συνεχείς παραβιάσεις, της ελληνοθωμανικής μεθορίου από άτομα που ανήκαν σε «συνωμοτικές εταιρείες» –σύμφωνα με την ορολογία των αξιωματούχων της Πύλης– και μετέβαιναν στην οθωμανική επικράτεια με στόχο να υποκινήσουν σε εξέγερση τους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο αξιολόγησαν οι Οθωμανοί τις επεκτατικές βλέψεις της Ελλάδας μετά την εμφάνιση του όρου «Μεγάλη Ιδέα» και την όξυνση στις σχέσεις των δύο κρατών με αφορμή διάφορους νόμους που ψηφίστηκαν από το πρώτο ελληνικό κοινοβούλιο. Οι πηγές της περιόδου αποδεικνύουν την ικανότητα των αξιωματούχων της Πύλης να νοσηματοδοτήσουν το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας, έχοντας αντιληφθεί πλήρως όχι μόνο τη δυναμική του εθνικισμού και τους σκοπούς του ελληνικού αλυτρωτισμού, αλλά και τα σημαντικά ιδεολογικά εργαλεία ή τα μέσα που χρησιμοποιούνταν για την προώθηση των στόχων του. Επιπλέον μελετώνται οι οθωμανικές προσλήψεις των Επαναστάσεων του 1848.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου καταγράφονται οι οθωμανικές αντιδράσεις απέναντι στον ελληνικό εθνικισμό από το 1848 έως το 1856. Μετά τις Επαναστάσεις του 1848 και τη συνεχιζόμενη ένταση στην ελληνοθωμανική μεθόριο, η επόμενη σοβαρή κρίση στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856). Ο Κριμαϊκός Πόλεμος αξιολογήθηκε από τους Έλληνες ως κατάλληλη ευκαιρία για την ανασύσταση του Βυζαντίου. Οι αλυτρωτικές επιδιώξεις του Βασιλείου της Ελλάδας εκφράστηκαν έμπρακτα με τα επαναστατικά κινήματα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία (1854). Μετά την καταστολή των εξεγέρσεων αυτών οι Οθωμανοί αξιωματούχοι θεωρούσαν ότι το αντίδοτο

στον αλυτρωτισμό των βαλκανικών λαών και στη διάδοση των εθνικιστικών ιδεών μεταξύ των υπηκόων της αυτοκρατορίας ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής οθωμανικής ταυτότητας και η εφαρμογή της πολιτικής του «οθωμανισμού» (*Osmanlıcilik*), ενός αυτοκρατορικού εθνικισμού, ο οποίος ήταν συμβατός με την πολυεθνική δομή και την ιδεολογία του οθωμανικού κράτους. Οι προθέσεις της οθωμανικής εξουσίας να προωθήσει την πολιτική της ισότητας μεταξύ των υπηκόων και να προχωρήσει στην κατασκευή του «οθωμανικού έθνους», προκειμένου να ομογενοποιήσει τον κατακερματισμένο αυτοκρατορικό χώρο, αποτυπώθηκαν στο Μεταρρυθμιστικό Διάταγμα του 1856 (*Islahat Fermani*).

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις προσπάθειες των Οθωμανών να ερμηνεύσουν τα αίτια της Κρητικής Επανάστασης των ετών 1866-1869 και να αποκαταστήσουν την τάξη στην περιοχή. Ο μεγάλος βεζίρης Μεχμέτ Εμίν Αλί Πασάς, ο οποίος επισκέφτηκε την Κρήτη κατά τη διάρκεια της επανάστασης, προκειμένου να πραγματοποιήσει επιτόπια αυτοψία, εισηγήθηκε στην Πύλη την άμεση πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων με σκοπό να αποκατασταθεί η τάξη και να ενισχυθούν οι δεσμοί των χριστιανών υπηκόων με την πατρίδα. Παράλληλα, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο η αντιπολιτευτική ομάδα των Νέων Οθωμανών προσπάθησε να αναζητήσει τα αίτια της επανάστασης στην Κρήτη, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στη σχετική αρθρογραφία της πιο εμβληματικής προσωπικότητας των Νέων Οθωμανών, του Ναμίκ Κεμάλ.

Μεγάλο μέρος της παρούσας μελέτης βασίζεται στην αξιολόγηση όσο το δυνατόν περισσότερων πρωτογενών πηγών (αδημοσίεωτων και δημοσιευμένων), προκειμένου να καταστεί δυνατή η ερμηνεία των εκάστοτε οθωμανικών αντιλήψεων και των εξελίξεων που δρομολόγησε η αντιπαράθεση των Οθωμανών με τα αλυτρωτικά οράματα των Ελλήνων. Πολλές κύριες πηγές παρέχει το Πρώην Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας στην Κωνσταντινούπολη (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*,

νων Κρατικά Αρχεία της Προεδρίας της Τουρκικής Δημοκρατίας ή Cumhuriyet Arşivleri). Αυτοκρατορικά Διατάγματα, αναφορές των οθωμανών πρεσβευτών οι οποίες στάλθηκαν από την Αθήνα αλλά και υπομνήματα που συντάχθηκαν προς την Υψηλή Πύλη αποτελούν τον σημαντικότερο αρωγό στην απόπειρα να χαρτογραφήσουμε τις αντιδράσεις των Οθωμανών ενάντια στη «διαβρωτική επίδραση» του ελληνικού αλυτρωτισμού και στις προσπάθειες «αποθωμανοποίησης» του χώρου και της κοινωνίας.

Αρκετά πολύτιμη και ελάχιστα αξιοποιημένη πηγή ως σήμερα αποτελεί η συλλογή διπλωματικών εγγράφων που παρήχθησαν κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης. Πρόκειται για τις αναφορές του πρεσβευτή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Αθήνα Γιάγκου Φωτιάδη Πασά προς την Υψηλή Πύλη, την αλληλογραφία των οθωμανικών αρχών με τα υπουργεία Εξωτερικών των ευρωπαϊκών χωρών και τις εκθέσεις του μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Εμίν Αλί Πασά, τις οποίες συνέταξε κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στην Κρήτη, μέσα στη δίνη της επανάστασης. Τα έγγραφα μεταφράστηκαν στα ελληνικά και τυπώθηκαν στο Τυπογραφείο της Βυζαντίδος το 1868. Ασφαλώς πρόκειται για μια προπαγανδιστική απόπειρα της Πύλης να προβάλει «τα δίκαιά της» και τις προσπάθειες που κατέβαλε για τη διευθέτηση του ζητήματος. Τα ίδια έγγραφα κυκλοφόρησαν σε έντυπη μορφή στα οθωμανικά τουρκικά, με τον τίτλο *Muharrerat-i Resmîyye* (Επίσημη αλληλογραφία) το 1871. Οι πληροφορίες που εμπεριέχονται σε αυτούς τους τόμους είναι ιδιαίτερα πολύτιμες, επειδή αντιστατούν τις θεωρήσεις των Οθωμανών απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό, καθώς και τις ενέργειες που πραγματοποίησαν προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις από τη φιλοδοξία των Ελλήνων να αναδιατάξουν τον χάρτη της Ανατολικής Μεσογείου.

Μια ακόμα κατηγορία πρωτογενών πηγών αποτελούν οι εφημερίδες. Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία του Τύπου στη διακίνηση των ιδεών, αναζήτησα και εντόπισα δημοσιεύματα

που σχετίζονταν με τις αλυτρωτικές απόπειρες της Ελλάδας. Ο οθωμανικός Τύπος ωστόσο γνώρισε σημαντική άνθηση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, όταν άρχισαν να κυκλοφορούν νέες εκδόσεις με εμπλουτισμένη ύλη που απευθύνονταν σε ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Επομένως τα περισσότερα δημοσιεύματα που χρησιμοποιήθηκαν σχετίζονται με τις εξελίξεις γύρω από το Κρητικό Ζήτημα. Εκτός από τις οθωμανικές εφημερίδες μελετήθηκαν και οι ελληνικές και συγκεκριμένα τα φύλλα που εκδόθηκαν ύστερα από σημαντικά γεγονότα τα οποία έλαβαν χώρα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως η έκδοση του Υψηλού Διατάγματος του Γκιουλχανέ (1839) και του Μεταρρυθμιστικού Διατάγματος (1856). Η καταγραφή των ελληνικών αντιδράσεων απέναντι στις απόπειρες εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι σημαντική προκειμένου να κατανοήσουμε τις τάσεις και τους παράγοντες που επηρέασαν τις «μεταμορφώσεις» της εθνικιστικής ιδεολογίας και την πολιτική του ελληνικού βασιλείου απέναντι στο οθωμανικό κράτος.

Στις πρωτογενείς δημοσιευμένες πηγές μπορούμε να συμπεριλάβουμε διάφορες ιστοριογραφίες, απομνημονεύματα και κυρίως συμβουλευτικού χαρακτήρα υπομνήματα (*layiha*), τα οποία κατέθεσαν στον σουλτάνο υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του κράτους, αναλύοντας την πολιτική κατάσταση της εκάστοτε περιόδου και προβάλλοντας την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις.¹⁷

17. Ενδεικτικά βλ. Suphi Paşazade Mehmet Hayrullah Efendi, *Sadr-i Esbak, Ali Paşa* [Ο πρώην βεζίρης Αλί Πασάς], Κωνσταντινούπολη, Bekir Efendi Matbaası, 1327 (1909/1910)· Kemalettin Kuzucu, «Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)» [Η κοινωνική και πολιτική κατάσταση της Αλβανίας κατά τη διάρκεια της ανεξαρτησίας υπό το φως των υπομνημάτων (1860-1908)], *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12.2 (2012), σ. 309-332· Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşalarının Siyasi Vasiyyetnameleri* [Το Τανζιμάτ με έγγραφα: Η πολιτική διαθήκη των οθωμανών μεγάλων βεζιρηδών Αλί και Φουάτ Πασά], Κωνσταντινούπολη, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

Αφορμή για τη συγγραφή ορισμένων υπομνημάτων αποτέλεσαν τα προβλήματα και οι ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν προκύψει μέσα από την αντιπαράθεση του οθωμανικού κράτους με τον ελληνικό εθνικισμό, και από αυτήν την άποψη αποτελούν αξιόλογες πηγές.

Σε ορισμένα σημεία του βιβλίου παρατίθενται μακροσκελή ή αυτούσια παραθέματα των εγγράφων και των λοιπών πρωτογενών πηγών. Η επιλογή αυτή είναι συνειδητή και δεν παραπέμπει σε ιστοριογραφική/ιστοριοδιφική ή νεοθετικιστική προσέγγιση του ζητήματος. Αντίθετα υπαγορεύτηκε από τη γνώση ότι η συντριπτική πλειονότητα των αναγνωστών δεν έχει πρόσβαση σε αυτού του είδους τις κειμενικές πηγές. Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις το περιεχόμενο των σχετικών εγγράφων αποτελεί τη συμπυκνωμένη αποτύπωση των οθωμανικών θεωρήσεων, τότε η παρουσίαση μακροσκελών παραθεμάτων αποκτά και μια ακόμα χρηστικότητα, επειδή προσφέρει τη δυνατότητα στον εξειδικευμένο ερευνητή και στον απλό αναγνώστη να «αφουγκραστεί» τη σκέψη των Οθωμανών και να εξάγει τα δικά του συμπεράσματα, τα οποία ενδέχεται να αποκλίνουν σε σχέση με όσα παρατίθενται από τον συγγραφέα αυτής της μελέτης.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι ο ελληνικός αλυτρωτισμός ήταν ένας από τους σημαντικούς παράγοντες που επηρέασαν τον μετασχηματισμό των δομών του οθωμανικού κράτους στην πορεία του 19ου αιώνα, όχι όμως και ο μοναδικός. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Οθωμανών με στόχο την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και την αναχαίτιση των κεντρόφυγων τάσεων εκπορεύονταν από την επιθυμία των ανώτερων και ανώτατων αξιωματούχων να δαιωνίσουν την ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Η χάραξη επομένως των πολιτικών που εξυπηρετούσαν τον παραπάνω στόχο διαμορφωνόταν από μια σειρά παράγοντες, όπως οι σχέσεις της Πύλης με τον Μοχάμεντ Άλι της Αιγύπτου τις δεκαετίες 1830-1840, οι ευρωπαϊκές παρεμβάσεις και η σύνθετη φύση

του αποκαλούμενου Ανατολικού Ζητήματος, η ενσωμάτωση της οθωμανικής οικονομίας στο καπιταλιστικό σύστημα από τα μέσα του 19ου αιώνα και έπειτα, οι διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες απόψεις εντός της οθωμανικής ελίτ κ.ά. Αυτές οι παράμετροι επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τις εξελίξεις και τον μετασχηματισμό του ύστερου οθωμανικού κράτους. Είναι αυτονόητο ότι όλες αυτές οι πτυχές δεν είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν στο ανά χείρας βιβλίο, παρά μόνο ακροθιγώς και στον βαθμό που σχετίζονται με τις ελληνοοθωμανικές σχέσεις. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο άλλωστε επέλεξα να απεμπλακώ από μακροσκελείς θεωρητικές αναλύσεις περί του εθνικισμού και της «χαμαιλέοντειας» φύσης των εννοιών του (έθνος, ιδεολογία, ταυτότητα) και να επικεντρωθώ στην απάντηση των σχετικών ερωτημάτων που προκύπτουν.

Ολοκληρώνοντας τον σύντομο αυτόν πρόλογο, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι ατέλειες της παρούσας μελέτης θα ήταν πολύ περισσότερες, χωρίς τη συμπαράσταση και τη συνδρομή ανθρώπων που προσέφεραν τις γνώσεις και τον χρόνο τους αφειδώς για να βελτιώσουν το περιεχόμενο και τη δομή του αρχικού κειμένου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Κωνσταντίνο Χατζόπουλο για την πολύχρονη υποστήριξή του, τις σημαντικές βιβλιογραφικές υποδείξεις και τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του που συνεισέφεραν σημαντικά στη συγγραφή του παρόντος βιβλίου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ χρωστάω στους καθηγητές Παρασκευά Κονόρτα και Ηλία Κολοβό. Η συμβολή τους στη διατύπωση κομβικών ερωτημάτων και στην αναζήτηση τεκμηριωμένων απαντήσεων είναι καθοριστική και χωρίς τη βοήθειά τους η μελέτη αυτή δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Ευχαριστώ ακόμα τον καθηγητή Άγγελο Παλικίδη και την καθηγήτρια Χριστίνα Φίλιου για την εμπιστοσύνη και την εποικοδομητική συνεργασία στα διάφορα ακαδημαϊκά προγράμματα στα οποία έχω την τιμή να συμμετέχω.

Είμαι ευγνώμων στη Şengül Aliye, η οποία εργάζεται στα Κρατικά Αρχεία της Προεδρίας της Τουρκικής Δημοκρατίας

στην Κωνσταντινούπολη και ανταποκρίθηκε πάντοτε με μεγάλη προθυμία στην αποστολή υλικού που εντόπιζα κατά καιρούς έπειτα από αναζήτηση και έρευνα στους ηλεκτρονικούς καταλόγους του παραπάνω αρχείου. Εξίσου σημαντική ήταν η συνδρομή του Παύλου Μπιτζίδα στη μετάφραση κειμένων από τα γαλλικά και της Άννας Βακάλη για την προθυμία της να μοιραστεί μαζί μου αρχαιακό υλικό.

Η παρούσα μελέτη δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την πολύτιμη συνδρομή των καθηγητών και φίλων Αλέξανδρου Λάμπρου, Νίκου Χριστοφί, Μιχάλη Φέστα και Βαγγέλη Σαράφη, οι οποίοι με βοήθησαν στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας και, για μια ακόμη φορά, αποδείχτηκαν υπομονετικοί ακροατές, αλλά και ιδανικοί συνομιλητές στις συζητήσεις που αφορούσαν τα διάφορα τμήματα αυτής της εργασίας.

Οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους αφανείς ήρωες αυτής της μελέτης, τους οικείους μου ανθρώπους Γεώργιο και Δήμητρα Μοίρα, και την Άννα Ράτη, που ενθαρρύνουν και ανέχονται τον γράφοντα στην πολύμηνη «απουσία» του από τη συναναστροφή.

Τέλος, θα ήταν παράλειψή μου αν δεν απεύθυνα ένα θερμό «ευχαριστώ» στους υπευθύνους των εκδόσεων Τόπος για την άριστη συνεργασία, τη συστηματική και σχολαστική επιμέλεια της έκδοσης και την υπομονή τους όσον αφορά στα χρονικά περιθώρια της παράδοσης του χειρόγραφου.

Η ανάδυση του ελληνικού αλυτρωτισμού και οι οθωμανικές προσλήψεις απέναντι στις πρώιμες απόπειρες εφαρμογής του (1839-1843)

Το «σπιθαμιαίον Βασίλειον» και η ανάδυση του ελληνικού αλυτρωτισμού

Την περίοδο κατά την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία προ-σπαθούσε να διαχειριστεί πολιτικά και ιδεολογικά το πλήγμα του ακρωτηριασμού που υπέστη με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της πρώτης Αιγυπτιακής Κρίσης (1831-1833), το ελληνικό κράτος –ένα μικροσκοπικόν, σπιθαμιαίον Βασίλειον¹⁸– στο νότιο τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου ταλανιζόταν από οικονομικά προβλήματα και οικονομική δυσπραγία. Οι βίαιες συγκρούσεις που είχαν εκτυλιχθεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, οι λεπλασίες, οι διώσεις και η καταστροφή κεφαλαίων και παραγωγικών γεωργικών αναγκών είχαν οδηγήσει στην κατάρρευση της οικονομίας. Οι πρώτες προσπάθειες συγκρότησης του κράτους ανέδειξαν το μεγάλο έλλειμμα υποδομών της χώρας, σε δρόμους, λιμάνια, σχολεία κ.τ.λ. Οι μαζικές επενδύσεις

18. Δανείζομαι την έκφραση από το βιβλίο της Έλλης Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 21.

που χρειαζόταν επείγοντως η Ελλάδα ήταν δυνατές μόνο με τη σύναψη ενός νέου δανείου. Το 1832, στο πλαίσιο της συνομολόγησης της Συνθήκης του Λονδίνου που ενθρόνισε τον Όθωνα και αναγνώρισε την ανεξαρτησία της Ελλάδας, οι Μεγάλες Δυνάμεις εγγυήθηκαν για ένα νέο δάνειο, παραβλέποντας την εκκρεμότητα του δανείου της Επανάστασης (1824-1825). Η Ελλάδα από την πλευρά της αναλάμβανε τη ρητή υποχρέωση να διαθέτει τις κρατικές εισπράξεις με απόλυτη προτεραιότητα στην αποπληρωμή του χρεολυσίου και των τόκων.¹⁹ Αυτή η δέσμευση δημιούργησε ασφυκτικές συνθήκες και προβλήματα στην οικονομία του αρτιγέννητου κράτους, στην οποία κυριαρχούσε ο αγροτικός χώρος με κύριο χαρακτηριστικό τον κατακερματισμό της ιδιοκτησίας και τη δημιουργία μιας τάξης μικροϊδιοκτητών, όπου η οικογενειακή μονάδα μικρού ή μεσαίου μεγέθους αποτελούσε τον κανόνα.²⁰

Ταυτόχρονα, όταν υποχώρησε η ευφορία που είχε προκαλέσει η άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, αναδείχθηκαν τα προβλήματα από την κατάρρευση του διοικητικού μηχανισμού τον οποίο είχε σχεδιάσει και επιχειρήσει να οικοδομήσει ο Καποδίστριας. Στα χρόνια που ακολούθησαν τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου η βασική μέριμνα των κυβερνώντων ήταν η εδραίωση της κεντρικής κρατικής εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο η διοίκηση της χώρας ουσιαστικά κατανεμήθηκε στους αντιβασιλείς του Όθωνα,²¹ οι οποίοι αποτελούσαν ένα

19. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη σύναψη δανείου, τους όρους αποπληρωμής και τις συνέπειες στην ελληνική οικονομία βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτος 1830-1920*, τόμ. Α', Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ⁸2014, σ. 169-216.

20. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα» στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 61-62.

21. Η πρώτη περίοδος της αντιβασιλείας στην Ελλάδα εγκαινιάστηκε όταν ο Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας, με διάταγμά του τον Φεβρουάριο του 1832, διόρισε τρεις αντιβασιλείς: τον κόμη Joseph von Armansperg πρόεδρο, τον καθηγητή Ludwig von Maurer και τον αντιστράτηγο Wilhelm von Heideck.

είδος υπερσυμβουλίου με αρμοδιότητες και εξουσίες που στα συνταγματικά κράτη αρμόζουν σε υπουργικά συμβούλια. Η αντιβασιλεία και ο βασιλιάς ήταν κατηγορηματικά αντίθετοι στην ύπαρξη των κομμάτων. Η στάση αυτή υπαγορευόταν από την πεποίθηση των Βαυαρών ότι η εμπλοκή των Ελλήνων στα κομματικά ήταν τόσο μεγάλη ώστε θα τους ήταν αδύνατον να μη χρησιμοποιήσουν την εξουσία για κομματικούς σκοπούς. Επομένως η εγκαθίδρυση της απολυταρχίας συνεπαγόταν τον αποκλεισμό των Ελλήνων από την άσκηση οποιασδήποτε σημαντικής εξουσίας.²²

Η «Βαυαροκρατία», δηλαδή η πολιτική της πρόσληψης Βαυαρών σε ελληνικές κρατικές υπηρεσίες και οι πρακτικές οργάνωσης του αρτισύστατου κράτους οι οποίες υιοθετήθηκαν και εφαρμόστηκαν από την αντιβασιλεία, σε συνδυασμό με τα νομοθετήματα σχετικά με τον προληπτικό και κατασταλτικό έλεγχο των ατομικών ελευθεριών,²³ συνέβαλαν στην αποκρυστάλλωση της πολιτικής εξουσίας του βασιλείου με αποτελέσματα αντίθετα από εκείνα που είχε οραματιστεί ο πολιτικός ριζοσπαστισμός και ο φιλελευθερισμός των επαναστατημένων Ελλήνων, όπως εκφράστηκε στα πρώτα Συντάγματα του Αγώνα.²⁴

Ο Karl von Abel, σύμβουλος στο βαυαρικό Υπουργείο Εξωτερικών, ορίστηκε γραμματέας και αναπληρωματικό μέλος της αντιβασιλείας, ενώ ο Johann Baptist Greiner, βαυαρός κρατικός αξιωματούχος, αποτέλεσε ένα είδος συνδέσμου μεταξύ της αντιβασιλείας και των υπουργείων. Ο Armansperg κατάφερε τον Ιούλιο του 1834 με παρασκηνιακό τρόπο να επιτύχει την ανάκληση των Maurer και Abel, οι οποίοι αντικαταστάθηκαν από τους Ägid Ritter von Kobell και Greiner. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, επιμέλεια μετάφρασης: Νικηφόρος Διαμαντούρος, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σ. 187-189.

22. Ο.π., σ. 195.

23. Για μια συνοπτική θεώρηση των πολιτικών θεσμών και της διοικητικής οργάνωσης στα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους βλ. Ήβη Μαυρομούστακου, «Το ελληνικό κράτος, 1833-1871: Πολιτικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τόμ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 27-49.

24. Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε ένα φιλελεύθερο εθνικοαπελευθε-

Αυτές οι καταστάσεις αποτελούσαν πηγή δυσφορίας για την πλειονότητα των κατοίκων του ελληνικού βασιλείου. Το γενικό κλίμα της δυσαρέσκειας δεν αποδιδόταν μόνο στα οξύτατα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα του νεοϊδρυθέντος κράτους αλλά κυρίως στα στενά του όρια, τα οποία εκλαμβάνονταν ως η κύρια αιτία πολλών παθογενειών και κακοδαιμονίας.²⁵ Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους, όπως αυτά χαρακτήθηκαν βάσει των αποφάσεων της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης το 1832, δεν ανταποκρίνονταν παρά στο ελάχιστο των ελληνικών διεκδικήσεων. Μολονότι οι κύριες πολεμικές επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της επανάστασης πραγματοποιήθηκαν στις περιοχές που τελικά παραχωρήθηκαν στο ελληνικό βασίλειο, το μεγαλύτερο μέρος των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών εξακολουθούσε να ζει εντός της επικράτειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, η επίλυση των άμεσων αναγκών του ελληνικού κράτους (οικονομική ανάπτυξη, άμβλυση των κοινωνικών διαφορών, ανοικοδόμηση διοικητικών θεσμών με στόχο τη θεμελίωση της κεντρικής εξουσίας, συγκρότηση ενόπλων δυνάμεων κ.τ.λ.) συνδέθηκε με την επαναδιαπραγ-

ρωτικό κίνημα. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και οι διανοούμενοι γύρω από αυτόν κατάφεραν να εξασφαλίσουν ότι το κυοφορούμενο κράτος θα ήταν εξοπλισμένο με τα χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου συνταγματικού πολιτεύματος. Ωστόσο η Ελληνική Επανάσταση εκτυλίχθηκε τη δεκαετία του 1820 μέσα στο κλίμα της ευρωπαϊκής Παλινόρθωσης και σύμφωνα με τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Βιέννης (1815). Η επιβολή του μοναρχικού πολιτεύματος και η υποχώρηση των αρχών του Διαφωτισμού αποτέλεσαν άμεση απόρροια του συντηρητικού καθεστώτος που επιβλήθηκε στο νεότευκτο κράτος και συνέβαλε στην αναστολή της εφαρμογής φιλελεύθερων πολιτικών. Πασχάλης Κιτρομπίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα», στο Γιώργος Β. Δερτιλής – Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991, σ. 63-64. Για τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης βλ. Αριστείδης Ν. Χατζής, *Ο ενδοξότερος αγώνας: Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2021.

25. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια: Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, ³2009, σ. 61.

μάτευση των συνόρων του «σπιθαμιαίου Βασιλείου» και την επέκταση των εδαφών του.

Αν λάβουμε υπόψη μας ότι τα έθνη είναι συχνότερα το επακόλουθο της ίδρυσης ενός κράτους παρά η βάση του,²⁶ τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια η ταύτιση έθνους και κράτους δεν συνιστούσε πραγματικότητα αλλά αιτούμενο. Φυσικά το αίτημα για ταύτιση έθνους και κράτους δεν αποτελούσε ιδιάζον χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης αλλά κοινό χαρακτηριστικό των εθνικισμών. Ο Ernest Gellner ορίζει τον εθνικισμό ως «μια πολιτική αρχή που υποστηρίζει την εναρμόνιση της πολιτικής και της εθνικής οντότητας. Η αρχή αυτή μπορεί να παραβιαστεί όταν τα πολιτικά όρια ενός δεδομένου κράτους δεν κατορθώνουν να συμπεριλάβουν όλα τα μέλη του αντίστοιχου έθνους, γεγονός που σε αυτήν την περίπτωση προκαλεί το εθνικιστικό αίσθημα της οργής».²⁷

Ό,τι καθιστά την ελληνική περίπτωση ιδιόζουσα έχει να κάνει με την κυρίαρχη ασάφεια όσον αφορά στην ενσωμάτωση των πληθυσμών οι οποίοι ζούσαν μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στις εδαφικές διεκδικήσεις από την πλευρά της Ελλάδας, καθώς ήταν αδύνατον να χαρτογραφήσει κανείς επακριβώς τα όρια των περιοχών και τους πληθυσμούς που θεωρούσαν οι Έλληνες ότι έπρεπε να ενταχθούν στο βασίλειο. Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε ότι η μετάβαση από τη θρησκευτική και πολιτισμική ταυτότητα του ρωμέικου μιλλετίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην εθνική ελληνική ταυτότητα δεν είχε ολοκληρωθεί, τουλάχιστον στην πρώιμη μετεπαναστατική περίοδο, τότε με ποια κριτήρια οι ανομοιογενείς χριστιανικοί πληθυσμοί της Βαλκανικής Χερσονήσου θα μπορούσαν να θεωρηθούν εν δυνάμει υπήκοοί του;

26. Eric J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ.: Χρύσα Νάντρις, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1994, σ. 113.

27. Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ.: Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992, σ. 13.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ότι η αποσαφήνιση του όρου «Έλληνας» και της ελληνικότητας είχε ήδη απασχολήσει τους συντάκτες των πολιτειακών κειμένων της επανάστασης. Συγκεκριμένα, το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822) όριζε ότι «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν εισίν Έλληνες και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων» και προσέθετε: «Όσοι έξωθεν ελθόντες κατοικήσωσιν ή παροικήσωσιν εις την επικράτειαν της Ελλάδος, εισίν όμοιοι με τους αυτόχθονας κατοίκους ενώπιον των Νόμων».²⁸ Στην περίπτωση αυτήν ο εθνικός όρος ερμηνευόταν στη βάση του τόπου γέννησης και της θρησκευτικής πίστης, ενώ δεν αποκλείονταν όσοι μπορούσαν να πολιτογραφηθούν Έλληνες με κριτήριο την παραμονή στην ελληνική επικράτεια –και προφανώς τη συνεισφορά τους στην επανάσταση– ανεξαρτήτως θρησκείας, γλώσσας και καταγωγής.

Στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1823 που ψηφίστηκε από τη Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος οριζόταν ότι Έλληνες είναι όσοι:

*Αυτόχθονες κάτοικοι της Ελληνικής επικρατείας πιστεύουσιν εις Χριστόν και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλα τα πολιτικά δικαιώματα. Ομοίως Έλληνες είναι και τα αυτά απολαμβάνουσιν δικαιώματα, όσοι έξωθεν ελθόντες, και την Ελληνικήν φωνήν πάτριον έχοντες και εις Χριστόν πιστεύοντες, ζητήσωσι, παρρησιαζόμενοι εις Τοπικήν Ελληνικής Επαρχίας αρχήν, να εγκαταριθμηθώσι δι' αυτής εις τούς πολίτας Έλληνας.*²⁹

28. Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδας, Επίδαυρος 1822, σ. 4. Διαθέσιμο στον σύνδεσμο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn06.pdf>. Ημερομηνία ανάκτησης 22.2.2023.

29. Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, Άστρος 1823, σ. 1. Διαθέσιμο στον σύνδεσμο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn07.pdf>. Ημερομηνία ανάκτησης 22.2.2023.

Και στην περίπτωση αυτήν οι Έλληνες ορίζονταν με βάση τον τόπο καταγωγής και τη θρησκευτική πίστη, ενώ δεν αποκλείονταν και οι «ετερόχθονες», αρκεί να πληρούσαν ένα πολιτισμικό κριτηρίου, να μιλούσαν ως μητρική την ελληνική γλώσσα. Εδώ μπορούμε να σχολιάσουμε ότι η συμπερίληψη της γλώσσας ως κριτηρίου «ελληνικότητας» αποτελεί «παράδοξο», επειδή από τη στιγμή που η γλώσσα αποτελεί μια κατασκευή των εθνικιστών διανοούμενων δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί κριτήριο εθνότητας –και εθνικότητας– με εξαίρεση τους ηγέτες και τους εγγράμματους πληθυσμούς,³⁰ οι οποίοι εκείνη τη δεδομένη χρονική περίοδο δεν αποτελούσαν την πλειονότητα στο ελληνικό βασίλειο.

Στο Σύνταγμα της Τροιζήνας, αφού διευκρινίζεται ότι «Επαρχία της Ελλάδος είναι όσαι έλαβον και θα λάβουσιν τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας», σημειώνεται ότι Έλληνες είναι:

- α) Όσοι αυτόχθονες της Ελληνικής επικρατείας πιστεύουσιν εις Χριστόν, β) Όσοι από τούς υπό τον Οθωμανικόν ζυγόν πιστεύοντες εις Χριστόν ήλθαν και θα έλθωσιν εις την Ελληνικήν επικράτειαν, διά να συναγωνισθώσιν ή να κατοικήσωσιν ή εις αυτήν, γ) Όσοι εις ξένας επικρατείας είναι γεννημένοι από πατέρα Έλληνα, δ) Όσοι αυτόχθονες και μη, και οι τούτων απόγονοι, πολιτογραφηθέντες εις ξένας Επικρατείας προ της δημοσιεύσεως του παρόντος συντάγματος, έλθωσιν εις την Ελληνικήν Επικράτειαν, και ορκισθώσιν τον Ελληνικόν όρκον, ε) Όσοι ξένοι έλθωσιν και πολιτογραφηθώσιν.³¹

Σύμφωνα με τις αναθεωρημένες διατάξεις του παραπάνω συντάγματος, Έλληνες θεωρούνταν οι αυτόχθονες χριστιανοί, οι ετερόχθονες χριστιανοί που μετέβησαν στην ελληνική επι-

30. Hobsbawm, Έθνη και εθνικισμός, ό.π., σ. 83.

31. Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, Τροιζίνα 1827, σ. 2-4. <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn09.pdf>. Ημερομηνία ανάκτησης 22.2.2023.

κράτεια, με σκοπό να εγκατασταθούν σε αυτήν, όσοι ζούσαν στη διασπορά και είχαν πατέρα Έλληνα, αλλά και όσοι «αλλοεθνείς» το επιθυμούσαν, υπό την προϋπόθεση να «ορκιστούν τον ελληνικό όρκο».

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι τα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης, με τον προσδιορισμό του όρου «Έλληνες», υπάκουαν στην ανάγκη της μετάβασης από το ορθόδοξο μιλλέτι στο ελληνικό έθνος αποκλείοντας τους μουσουλμάνους αυτόχθονες από το νεοσύστατο κράτος και θέτοντας ως κριτήριο της ελληνικότητας την εντοπιότητα, τη μητρική ελληνική γλώσσα, την ελληνική καταγωγή από την πλευρά του πατέρα, αλλά και τη συμμετοχή στην επανάσταση.³² Από την άλλη πλευρά, στο πλαίσιο της ρητορικής του ελληνικού αλυτρωτισμού, οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της αυτοκρατορίας θεωρήθηκαν ενιαίο περίπου σύνολο, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιμέρους διαφοροποιήσεις, οι οποίες μπορούσαν να οφείλονται σε ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, η κοινωνική διαστρωμάτωση και ο διαφορετικός βαθμός ενσωμάτωσης στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας. Επίσης οι φορείς της εθνικιστικής ιδεολογίας του ελληνικού κράτους παραγνώριζαν το κύρος που διατηρούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στους ορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας και την ένταξη ορισμένων ορθόδοξων υπηκόων στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό.³³

Η διαμάχη μεταξύ της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, εξαιτίας της ανακήρυξης του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας το 1833 και της κατάργησης των περισσότερων

32. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, «Έλληνες το γένος»: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 37-157. Για τον σχολιασμό του όρου «Έλληνες» στα Συντάγματα της Επανάστασης βλ. επίσης Βίκυ Καραφουλίδου, «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...». *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Αθήνα, Πόλις, 2018, σ. 225-232.

33. Παρασκευάς Κονόρτας, «Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία, 1833-1876», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τόμ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 343.

μοναστηριών που υπήρχαν μέσα στην ελληνική επικράτεια, είχε πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις, οι οποίες επέτειναν την ασάφεια αναφορικά με τα «όρια» του έθνους. Οι υπέρμαχοι του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας ερμήνευαν τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας ως επανάσταση που στρεφόταν όχι μόνο εναντίον της οθωμανικής εξουσίας αλλά και του Πατριαρχείου από τη στιγμή που το τελευταίο είχε ενσωματωθεί στην αυτοκρατορική διοίκηση. Η αντίληψη αυτή συνιστούσε μια προσωρινή έστω ρήξη στο εσωτερικό της φαντασιακής ορθόδοξης κοινότητας. Η αντίπαλη πλευρά αξιολογούσε την επανάσταση και τη συνακόλουθη ίδρυση του ελληνικού κράτους ως μερική μόνο πολιτική αποκατάσταση της ορθόδοξης φαντασιακής κοινότητας, η οποία εξακολουθούσε να υπάρχει στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, με κέντρο το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Οι υποστηρικτές του Αυτοκέφαλου θεωρούσαν ότι η εκκλησιαστική εξάρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, ενώ οι αντίπαλοί τους ισχυρίζονταν ότι η ρήξη με την Κωνσταντινούπολη περιχαράκωνε τα όρια του «έθνους» και υπονόμει τα αλυτρωτικά οράματα των Ελλήνων. Υπό αυτές τις συνθήκες η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας και η συνακόλουθη υπαγωγή της στην κεντρική πολιτική εξουσία αποτελούσαν συνειδητές προσπάθειες απομάκρυνσης από την πατριαρχική εξουσία και προβολή της ιδεολογικής αποκοπής του νεοσύστατου κράτους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.³⁴

Αν σε όλα αυτά συνυπολογίσουμε τη σύγχυση που προκαλούσε η χρήση των όρων «έθνος», «γένος» και «μιλλέτι», οι οποίοι μπορούσαν να έχουν ταυτόσημες, παρόμοιες ή διαφορετικές συνδηλώσεις, τότε μπορούμε να αντιληφθούμε πόσο

34. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία: Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 48-51.

ασαφή και ρευστά ήταν τα όρια του έθνους.³⁵ Χαρακτηριστικά, ο Φαναριώτης Θεόδωρος Νέγρης θεωρούσε ότι στον κατάλογο των «Ελλήνων» πρέπει να συμπεριληφθεί:

ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, ο Θραξ, ο Μακεδών, ο Ηπειρώτης, ο Θεσσαλός, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, ο Ευβοεύς, ο Πελοποννήσιος, ο Ρόδιος, ο Κρητικός, ο Κύπριος, ο Ψαρριανός, ο Λήμιος, ο Σάμιος, ο Κώος, ο Τενέδιος, ο Μυτιληναίος, ο Χίος, ο Αζιώτης, ο Τήνιος, ο Αντιοχεύς, ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βιθυνός, ο Καισαρεύς, ο Σμυρναίος [...].³⁶

Σε αυτό το πλαίσιο η ρητορική του ελληνικού αλυτρωτισμού εμπεριείχε μια έντονη αντίφαση: άλλοτε εκφραζόταν με τη νεωτερική αντίληψη της εθνικής συνείδησης και της επέκτασης του ελληνικού κράτους και άλλοτε με την αυτοκρατορική λογική της ενσωμάτωσης των υπόλοιπων ορθόδοξων πληθυσμών υπό το σκήπτρο ενός ισχυρού χριστιανού ηγεμόνα-βασιλιά. Στη δεύτερη περίπτωση τους ορθόδοξους υπηκόους του οθωμανικού κράτους τους ταύτιζαν με το ελληνικό έθνος ως οιοσδήποτε υπηκόους μιας ελ-

35. Για τη χρήση των όρων αυτών και τις συνδηλώσεις τους βλ. Sia Anagnostopoulou, «The Terms Millet, Genos, Ethnos, Oikoumenikotita, Alytrotismos in Greek Historiography», *The Passage from the Ottoman Empire to the Nation-States. A Long and Difficult Process: The Greek Case*, *Analecta Isisiana* 73, Κωνσταντινούπολη, ISIS Press, 2004, σ. 37-55.

36. Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, ό.π., σ. 25. Παρά τα διευρυμένα όρια του έθνους που περιέγραψε ο Νέγρης, οι Ορθόδοξοι της Μικράς Ασίας παρέμειναν πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και ήταν προσανατολισμένοι εκπαιδευτικά, οικονομικά και πολιτικά περισσότερο στην Κωνσταντινούπολη παρά στην Αθήνα έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Αλλά και από την άλλη πλευρά, θα ήταν ανεδαφικό να ισχυριστούμε ότι το ελληνικό κράτος επιθυμούσε ή αξίωνε στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια την ενσωμάτωση των ορθόδοξων μικρασιατικών πληθυσμών στο Βασίλειο της Ελλάδας. Οι πληθυσμοί αυτοί αποτέλεσαν στόχο του ελληνικού αλυτρωτισμού μετά τα γεγονότα του 1914 και το πογκρόμ που εξαπέλυσε εναντίον τους η κυβέρνηση των Νεότουρκων. Σπύρος Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστικά της Αιγίδος: Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2017, σ. 79-113.

λνικῆς αυτοκρατορίας, μέσω της θρησκευτικής τους ταυτότητας, ως την ίδρυση τουλάχιστον της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870.³⁷

Ωστόσο, παρά τα μεγαλόπνοα οράματα και τις θεωρητικές αναλύσεις των ταγών του ελληνικού αλυτρωτισμού, τα πρώτα χρόνια μετά την επίτευξη της ανεξαρτησίας η οικονομική δυσπραγία και η στρατιωτική αδυναμία της Ελλάδας δεν άφηναν περιθώρια για τη μετατροπή αυτών των ιδεών σε συγκροτημένο πολιτικό πρόγραμμα, από τη στιγμή που η στρατιωτική ισχύς ήταν εκείνη η οποία καθόριζε και χάραζε τα σύνορα μεταξύ των κρατών. Παρόλο λοιπόν που το όραμα της επέκτασης του ελληνικού κράτους συγκινούσε τόσο μεγάλο μέρος του πληθυσμού όσο και τις ηγετικές του τάξεις, κύριο μέλημα και άμεση προτεραιότητα της Αντιβασιλείας και του Όθωνα αποτέλεσε η οργάνωση του κράτους βάσει των ευρωπαϊκών προτύπων.

Με την ανάληψη των βασιλικών καθηκόντων από τον Όθωνα, έπειτα από την ενηλικίωσή του, τον Ιούνιο του 1835, και ειδικότερα μετά την έκδοση του διατάγματος της 20ῆς Δεκεμβρίου 1837, το οποίο όριζε ότι στο εξής ο βασιλιάς θα προέδρευε του υπουργικού συμβουλίου, εγκαινιάστηκε η τυπική έναρξη της απολυταρχίας του Όθωνα. Την πρώιμη αυτή περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας η έντονη παρουσία του βαυαρικού στοιχείου στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού, ο αποκλεισμός των Ελλήνων από ανώτερα αξιώματα και η διαπίστωση πως ο βασιλιάς δεν προτίθετο να εγκαταλείψει τη συνήθειά του να επιτηρεί κάθε κυβερνητική δραστηριότητα προκάλεσαν όξυνση της δυσαρέσκειας των ελλήνων πολιτικών και των λαϊκών μαζών.³⁸ Η πιο σημαντική απειλή κατά του Όθωνα προερχόταν από τα μέλη του ρωσικού κόμματος, τα οποία είχαν αποκτήσει σημαντική επιρροή στο πολιτικό σκηνικό του ελληνικού κράτους και διέθεταν ευρεία λαϊκή υποστήριξη,

37. Αλέξης Πολίτης, «Η Μεγάλη Ιδέα των Ελλήνων αντιμέτωπη με έναν φιλελληνισμό που είχε πια σβήσει», *Σύγχρονα Θέματα* 132-133 (2016), σ. 72.

38. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση στο ελληνικό βασίλειο*, ό.π., σ. 312, 362-365.

επειδή μεταξύ άλλων πρέσβευαν την επιστροφή στο καθεστώς της υπαγωγής της Ελληνικής Εκκλησίας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, θέση που ενθάρρυνε και προωθούσε η Ρωσία.³⁹

Εν τω μεταξύ το ξέσπασμα της δεύτερης Αιγυπτιακής Κρίσης (1839-1841)⁴⁰ και οι στρατιωτικές επιτυχίες του Μοχάμεντ Άλι κατά του σουλτάνου της Κωνσταντινούπολης ανέδειξαν τις αδυναμίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πολλοί Έλληνες θεώρησαν τα γεγονότα μοναδική ευκαιρία, την οποία το ελληνικό κράτος όφειλε να εκμεταλλευτεί προκειμένου να απελευθερώσει τους «αλυτρώτους χριστιανούς που ζούσαν υπό τον τουρκικό ζυγό». Την ίδια στιγμή η επίσημη κυβέρνηση του βασιλείου, αναλογιζόμενη τη στρατιωτική της αδυναμία και λαμβάνοντας υπόψη την επιθυμία της να προσφέρει στις Μεγάλες Δυνάμεις τα εκέγγα πως δεν αποσκοπούσε στη βίαιη απόσπαση εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν απρόθυμη να εμπλακεί σε πόλεμο για την εκπλήρωση αυτού του στόχου.⁴¹

39. Barbara Jelavich, «The Philorthodox Conspiracy of 1839: A Report to Metternich», *Balkan Studies* 7.1 (1966), σ. 90.

40. Ο Μοχάμεντ Άλι, διοικητής της Αιγύπτου, αξίωσε το 1831 από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ την παραχώρηση της ευρύτερης περιοχής της Συρίας ως αποζημίωση για την καταστροφή του στόλου του στη Ναυμαχία του Ναβαρίνου (1827) από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Όταν ο σουλτάνος απέρριψε το αίτημα του Μοχάμεντ Άλι, αυτός εξαπέλυσε επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης το 1831 και το ζήτημα επιλύθηκε δύο χρόνια αργότερα με τη μεσολάβηση της Ρωσίας. Το 1839 ο Μοχάμεντ Άλι επιτέθηκε εκ νέου στον σουλτάνο και πέτυχε σημαντική νίκη στην πόλη Νιζίπ, ανατολικά του Γκαζιαντέπ. Η αυτοκρατορία ήταν ανυπεράσπιστη και σώθηκε χάρη στην παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την κατάληψη της εξουσίας στην Αίγυπτο από τον Μοχάμεντ Άλι βλ. Khaled Fahmy, *Μοχάμεντ Άλι ο εκ Καβάλας. Πατέρας του Ιμπεραήμ και θεμελιωτής της νεότερης Αιγύπτου*, μτφρ.: Αργύρης Παπασυριόπουλος, Αθήνα, Παπασωτηρίου, 2021. Για τη δεύτερη Αιγυπτιακή Κρίση και τον αντίκτυπό της σε ευρωπαϊκό επίπεδο βλ. Pierre E. Caquet, *The Orient, the Liberal Movement, and the Eastern Crisis of 1839-1841*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 2016.

41. Σπάρτη Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία και η μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς τη Ρωσία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 1995, σ. 94.

Η εφεκτική στάση της ελληνικής κυβέρνησης προκάλεσε όξυνση της δυσαρέσκειας της κοινής γνώμης και μεγάλες αντιδράσεις, οι οποίες αποκρυσταλλώθηκαν εν μέρει στην ίδρυση της Φιλορθόδοξης Εταιρείας τον Ιούνιο του 1839. Επικεφαλής της μυστικής οργάνωσης ήταν σημαίνουσες προσωπικότητες του ρωσικού κόμματος (γνωστό και ως Κόμμα των Ναπαίων) όπως ο μικρός αδερφός του Καποδίστρια Γεώργιος, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, ο Νικήτας Σταματελόπουλος και ο τότε υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Γλαράκης. Πέρα από την αναστάτωση που προκάλεσε η Αιγυπτιακή Κρίση, άλλη αιτία για τη στροφή των ηγετικών στελεχών του ρωσικού κόμματος στη συνωμοτική δράση υπήρξε η αυξανόμενη επιρροή του γαλλικού και του αγγλικού κόμματος στην κυβέρνηση, και αντίστοιχα ο περιορισμός της επιρροής των Ναπαίων στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας ειδικά μετά την αποτυχία τους να πείσουν τον βασιλιά να τους παραχωρήσει ευρύτερες εξουσίες.⁴²

Κύριοι στόχοι της Φιλορθόδοξης Εταιρείας ήταν η απελευθέρωση των οθωμανικών επαρχιών της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου και η ενίσχυση της ορθοδοξίας. Τα μέλη της μάλιστα φέρεται να είχαν σχεδιάσει τη σύλληψη του Όθωνα κατά τη διάρκεια της δοξολογίας για την Πρωτοχρονιά του 1840, με σκοπό να τον καλέσουν να ασπαστεί την ορθόδοξη πίστη ή να παραιτηθεί. Ταυτόχρονα η οργάνωση επιδίωκε τον αποκλεισμό των ετεροθόνων από τις νευραλγικές πολιτικές και στρατιωτικές θέσεις στην κυβέρνηση, την κατάργηση του Αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας και την υπαγωγή της στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, καθώς και τη σύγκληση μιας εθνικής συνέλευσης, η οποία θα ενέκρινε και θα επικύρωνε το πρόγραμμά της.⁴³

42. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 365-366.

43. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία*, ό.π., σ. 107-108.